

Modern Türklük

Araştırmaları Dergisi

Cilt 18, Sayı 3 (Eylül 2021), ss. 303-324

DOI: 10.1501/MTAD.18.2021.3.18

Telif Hakkı©Ankara Üniversitesi

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

MAKALE

Anlam ve İşlev Bakımından Orhon Yazıtları'nda Söz Sınırlamaları¹

Şahru Pilten Ufuk

Sakarya Üniversitesi (Sakarya)

ÖZET

Sözlük birimler, anlam ve kullanım özellikleri açısından birtakım sınırlamalara sahiptir. Konuşur, hangi bağlamda hangi sözlük birimi kullanacağına bu sınırlamaları dikkate alarak karar verir. Söz sınırlamaları adı verilen bu sınırlamalar iki boyutta incelenebilir. Bunlardan seçim sınırlamaları, sözcüklerin kendi tabiatlarından kaynaklanan önerme özellikleridir. Sözcüklerin anlam yapısında bulunur. Eş dizim sınırlamaları ise sözcüklerin birlikte kullanıma alışkanlığı bulunan diğer kelimeleri belirler. Bu sınırlama daha çok kullanırların isteğine dayalı olarak oluşur.

Bu çalışmada Orhon Yazıtları örneğinde söz sınırlamalarını oluşturan eş dizim ve seçim sınırlamalarının anlam değişikliğinin hangi boyutlarından etkilendiği, anlamı değiştirme gücü, sanatsal ve işlevsel kullanımları incelenmiştir.

Sözlük sınırlamaları (i) anlam değişimleri açısından söz sınırlamaları ve (ii) işlev açısından söz sınırlamaları olmak üzere iki ana bölümde incelenmiştir. Birinci bölümde

¹ 26-29 Mayıs 2010 tarihlerinde, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü tarafından Ankara'da düzenlenen III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu'nda "Orhon Yazıtları'nda Seçmesel ve Eş Dizimsel Sınırlamalar" başlığıyla sunulan sözlü bildiri bu makalenin yapı taşını oluşturmuştur.

anlam değişimleri Orhon Yazıtları'nda yoğun olduğu belirlenen somutlaştırma ve metaforik anlam çerçevesinde ele alınmıştır. Ayrıca söz sınırlamalarının anlama etkisi üzerinde de durulmuş ve Orhon Yazıtları'nda eş dizim anlamı kazanmış kelimelerin varlığı belirlenmiştir. Söz sınırlamalarının işlevleri ise (i) yineleme, (ii) eş dizim örüntülemesi ve (iii) söz sınırlama ihlalleri olmak üzere üç başlık altında incelenmiştir.

İncelemede Orhon Yazıtları'nda eş dizim ve seçim sınırlamalarının çok büyük bir hassasiyetle kullanıldığı ve işlendiği belirlenmiş, bu konuda uluslararası alan yazınında yer verilmeyen anlam ve kullanım özellikleri tespit edilmiştir. Bu açıdan incelemenin, gerek Eski Türkçe gerek anlam bilim çalışmalarına katkı sağlayacağı ön görülmektedir.

ANAHTAR SÖZCÜKLER

Orhon Yazıtları, söz sınırlamaları, seçim sınırlamaları, eş dizim sınırlamaları, anlam bilim

ABSTRACT

Lexical items have some restrictions in terms of meaning and usage. The speaker decides which lexical item to use in which context, considering these restrictions. These limitations, called lexical restrictions, can be examined in two dimensions. Selectional restrictions are the propositional traits that are arise from the nature of lexical items. Collocation restrictions, on the other hand, determine other words that have the habit of using words together. In contrast to *selectional restrictions*, *collocational restrictions* are *semantically arbitrary*.

In this study, in the sample of Orkhon Inscriptions, collocational and selectional restrictions, which constitute the lexical restrictions, are affected by which dimensions of meaning change, their power to change the meaning, and their rhetorical and functional uses have been examined.

Lexical restrictions has been examined in two main sections: (i) lexical restrictions in terms of meaning changes and (ii) lexical restrictions in terms of function. In the first part, semantic changes are discussed within the framework of concretization and metaphorical meaning, which are determined to be intense in the Orkhon Inscriptions. In addition, the effect of lexical restrictions on comprehension was also emphasized and the existence of words that gained collocational meaning in the Orkhon Inscriptions were determined. Functions of lexical restrictions are analyzed under three headings: (i) repetition, (ii) collocational pattern, and (iii) lexical restriction violations.

In the study, it was determined that collocational and selectional restrictions were used and processed with great precision in the Orkhon Inscriptions, and the meaning and usage features that were not included in the international literature on this subject were determined. In this respect, it is foreseen that the study will contribute to both Old Turkish and semantic studies.

KEY WORDS

Orkhon Inscriptions, lexical restrictions, selectional restrictions, collocational restrictions, semantics.

1. Giriş

Her bir sözlük birimin (İng. lexical item) bir takım anlam belirleyici özelliklerinin (İng. semantic markers, semantic features) bulunduğu yaklaşımı yapısalcıların dilin anlam

boyutu ile ilgili olarak ortaya koyduğu ve günümüzde genel kabul hâline gelen bir varsayımdır (Aksan 2006: 48). Bu kabule göre sözcük anlamlarının, birinci işlev alanı mesaj bileşenlerini doğrudan kodlamaktan çok bir söylemi oluşturan dil öğeleri arasındaki etkileşimleri sağlamak olan bir yönü vardır. Bu işlevi aynı cümle veya söylem içinde hangi dil öğelerinin birlikte bulunabileceğine dair kısıtlamalar getirerek gerçekleştirir (Cruse 1986: 278). Sözcüklerin daha büyük bileşimlere bağlanabilmesinde önemli bir rol üstlenir. İnsan zihninde dünya bilgisine, kazanılmış deneyimlere bağlı olarak yaşayan bu özellikler *Kadın iskemleyi besledi* cümlesinin mantıksız ve anlamsız, *Kadın kuzuyu besledi* gibi bir cümle için ise anlamlı, kabul edilebilir, doğru bir cümle olarak üretilmesini ve algılanmasını sağlar. Doğru, mantığa uygun tamlamaların ve tümcelerin kurulmasını olanaklı kılar (Aksan 2006: 49).

Sözlük birimlerin sınırlama özelliği, Chomsky'nin (1957: 15) üretken dönüşümlü dilbilgisi kuramını şekillendirdiği *Syntactic Structures* adlı eserinde dil bilgisi açısından doğru kabul edilen bir cümle için anlamca doğru olmayabileceğine ispat etmek için kurmuş olduğu ünlü *Colorless green ideas sleep furiously* (Renksiz yeşil fikirler öfkeyle uyuyordu) cümlesiyle gündeme gelir. Daha sonra üretken dönüşümlü dil bilgisi kuramının başlıca eleştiri noktası olan anlam problemine çözüm üretmek için, anlam bileşenleri kavramı dâhilinde, Katz ve Fodor (1963) tarafından *yönlendirme kuralları* (İng. projection rules) adıyla geliştirilir. Katz ve Fodor (1963), dilbilgisine içerdiği sözlük birimlerin her biri için anlam ve söz dizim bilgisi sağlayan bir sözlük ve işlevi anlama açısından iyi oluşturulmuş her cümleyle en az bir anlam temsilini ilişkilendirmek olan bir dizi yönlendirme kuralı ekler (Aktaran, Lyons 1977: 410). Noam Chomsky'nin (1965) *Aspect* adlı eserinde seçim sınırlaması (İng. selectional restriction) olarak isimlendirdiği bu anlam özellikleri daha sonra ortaya çıkan yorumlayıcı anlambilimin (İng. interpretative semantics) de anahtar kavramlarından biri hâline gelir (Aksan 2006: 145).

Söz sınırlamaları konusunda anlam bilimi ve sözlük anlam bilimi alanında temel yaklaşımlar ise Cruse (1986) ve Palmer'a (1981) aittir. Her ikisi de bu konuda daha önce ortaya koyulan düşünceleri kabul eder. Bu doğrultuda içmek sözlük biriminin "sıvı" nesne, ölmek sözlük biriminin "canlı" özne gerektirmesi gibi önerme özellikleriyle ilişkili ve mantıksal olarak gerekli kısıtlamalara yapısalcı literatüre paralel olarak *seçim sınırlamaları* (İng. selectional restriction) adını verir. Bununla birlikte söz sınırlamalarına yapısalcı literatürde yer verilmeyen *eş dizim sınırlaması* boyutunu da eklerler.

Cruse (1986) ve Palmer (1981) söz sınırlamaları konusunda büyük ölçüde uzlaşmakla birlikte sınıflandırma ve terminoloji açısından birtakım farklı görüşler

ortaya koyar. Cruse (1986) sözlük birimlerin sınırlama taşıyan anlam özelliklerini *varsayılan anlam* (İng. presupposed meaning) kavramı çerçevesinde ele alır.² Ona göre varsayılan anlam, içmek fiilinin sıvı bir nesne gerektirmesi gibi “bir sözlük birimde doğal olarak bulunan ve varsayım bildiren fakat buldukları ifadelerde, gerçekten iddia edilmemiş, inkâr edilmemiş veya sorgulanmamış anlam özelliklerini kapsar”. Bir sözlük birimin *varsayılan anlam özelliklerinin* (İng. presupposed semantic traits) temel etkisi, sözdiziminde ona *eşlik eden ifadeler* (İng. companions) sınırlamalar getirmektir. Bu nedenle bu tür özelliklere *anlamsal birliktelik sınırlamaları* (İng. semantic co-occurrence restriction) adını verir. Anlamsal birliktelik sınırlamalarını kullanım özelliklerine göre seçim ve eş dizim sınırlamaları olmak üzere ikiye ayırır. Birincisi sözcük anlamının mantıksal önkoşullarıyla ilişkiliyken ikincisi anlam özelliklerine dayanmaz. Mantıksal olarak gerekli değildir. Kullanım alışkanlıklarına bağlı olarak gelişen anlam sınırlamalarıdır. *Vefat etmek* sözlük biriminin -metaforik kullanımlar dışında- yalnızca insan özneye birlikte kullanılabilmesi eş dizim sınırlamalarına örnek olarak verilebilir.³ Her ikisi de aynı varsayım özelliğine sahip olmakla birlikte *vefat etmek*'in sahip olduğu eş dizim sınırlaması ölmek sözlük biriminde yoktur.

Cruse (1986: 281) eş dizim sınırlamalarını anlam özelliklerinin belirlenebilme derecesine göre üç sınıfa ayırır:

(i) Düzenli eş dizim sınırlamaları (İng. systematic collocational restriction): vefat etmek gibi birliktelik sınırları değişmeyen sınırlamalardır.

(ii) Yarı-düzenli eş dizim sınırlamaları (İng. semi-systematic collocational restrictions): solmak sözlük biriminin renk veya bitkilerle birlikte kullanılma sınırlaması bulunurken bu sınırlamanın dışına çıkarak insanlar için de kullanılması gibi tam bir düzen arz etmeyen sınırlamalardır.

(iii) Özel durumlarla ilgili eş dizimsel sınırlamalar (İng. idiosyncratic collocational restrictions): Eş dizimlenme aralığı (collocational range) sadece izin verilen eş dizimliliklerin listenmesiyle ortaya koyulabilecek sınırlamalardır. Mesela *beyaz peynir* ifadesinin yerine *ak peynir*, *beyaz et* yerine *ak et* biçimi kullanılamaz. Fakat *yumurthanın akı* yerine *yumurthanın beyazı* denilebilir.

Palmer (1981: 97) ise eş dizimlilerin anlam özelliklerini ölçüt olarak yaptığı sınıflandırmada üç tür eş dizim sınırlamasından söz eder:

(i) Tamamıyla sözlük birimin anlamına bağlı olan sınırlamalar: yeşil inek sözcük

² Türk dilinde varsayılan anlam üzerine bkz. Pilten (2009).

³ Cruse (1986: 280) seçim ve eş dizim sınırlamalarını die ve pass away sözlük birimlerini karşılaştırarak anlatır.

grubu bu sınırlamalar yüzünden anlamlı değildir.

(ii) Anlam aralığına⁴ (İng. range) bağlı olan sınırlamalar: Bir kelime, ortak bazı anlam özelliklerine sahip olduğu bir dizi kelime ile birlikte kullanılabilir. Bu sınırlama türü nedeniyle *Zakkum vefat etti* veya *yakışıklı kadın* cümleleri hatalı kabul edilir.

(iii) Tamamen eş dizimsel sınırlamalar: Bu tarz sınırlamalar anlama veya anlam aralığına dayanmaz. Birlikte kullanılan sözcüklerin anlamlarına bakılarak tahmin edilemez: *cılık* sözcüğünün *yumurta*, *su*, *konuşma* ve *yara* sözcükleriyle kullanılması bu duruma örnek verilebilir.

Her ne kadar günümüzde söz sınırlamaları konusu anlam biliminin sınırlarını aşarak sözlük bilimi, çeviri bilim ve bilgisayarlı dil bilimi alanları için de önem kazansa da Cruse (1986) ve Palmer'ın (1981) yukarıda özetlenen yaklaşımları güncelliğini yitirmemiştir.

Bu çalışmada Cruse (1986) tarafından *anlamsal birliktelik sınırlamaları* olarak ifade edilen kavram sadece anlamı değil kullanım özelliklerini de içerdiği için, Batı literatüründe kullanılan *lexical restriction* kullanımını da göz önüne alarak, söz sınırlamaları terimiyle karşılanmıştır. Araştırma soruları Cruse'un (1986: 280) "seçim sınırlamaları, mantıksal olarak gerekli olduklarından, onların varsayılan önerme özelliklerden ayrılmaları mümkün değildir ve bu nedenle (bilgi fazlalığına katkıda bulunma etkisine sahip olsalar da) bir sözcede ayrı bir işlevi yoktur. Bununla birlikte, eş dizim sınırlamaları mantıksal olarak gerekli değildir, bu nedenle bir ifadeye ne kazandırdıklarını araştırmak akla yatkın olacaktır." değerlendirmesine bağlı olarak geliştirilmiştir. Bu doğrultuda bu çalışmada eş dizim ve seçim sınırlamalarının Orhon Yazıtları'ndaki görünüşleri anlam değişimleri ve anlatım özellikleriyle ilişkisi açısından eş zamanlı yöntemle incelenmiştir. Çalışmada Kül Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk Yazıtları esas alınmıştır. Sınırlılıkların söz dizimindeki işlevleri -özne, nesne vb. terimler yerine- Fillmore'un (2003: 464) durum dil bilgisinde yer verdiği

⁴ Tıpkı Cruse (1986) gibi Palmer (1981) da anlamın -özellikle değişken karakterli, açık uçlu anlam türlerinin- ve anlamla ilişkili unsurların ölçeklerle analiz edilebileceği görüşünü savunur. Bu görüşe göre her dil ögesi ilgili ölçeğin (eş anlamlılık ölçeği, zıt anlamlılık ölçeği, eş dizimlilik ölçeği vb.) belirli bir aralığına dâhil olur. Bu doğrultuda bu çalışmada İng. *range* kelimesi *anlamın ölçeklendirilmesi* görüşüne ilişkin bir terim olarak kullanıldığı bağlamlarda *aralık* veya bağlama göre *anlam aralığı* ifadeleriyle karşılanmıştır. Bununla birlikte İng. *range* kelimesi çok geniş bir anlam aralığına sahip olduğunu belirtmek gerekir [İngilizce-Türkçe sözlüklerde isim olarak kullanımda 120 farklı kullanım verilmiştir (<https://tureng.com/tr/turkce-ingilizce/range>)]. Bu duruma paralel olarak Türk akademisinde İng. *range* için *saha*, *küme*, *sınıf*, *dizi*, *bant*, *sınır*, *menzil*, *erim*, *mesafe*, *bölge*, *alan*, *seri*, *saha*, *grup*, *kapsam*, *yelpaze*, *çeşit* gibi farklı karşılıklar getirilmiştir.

rollerle (*eyleyen, deneyimci, yararlanıcı, etkilenen, eyleme konu olan varlık, uyarıcı, kaynak, hedef, yer, zaman, araç, amaç, durum*) etiketlenmiştir. Araştırma sonuçlarının Kök Türkçe araştırmalarının yanı sıra anlam bilimi çalışmalarına da katkı sağlayacağı ön görülmektedir.

2. Söz Sınırlamalarının Orhon Yazıtları'ndaki Görünümleri

Çalışmanın bu bölümünde alt başlıklar altında öncelikle söz sınırlamalarının anlam değişikliğinin hangi boyutlarından etkilendiği ve anlamı değiştirme gücü ele alınmış, daha sonra sanatsal ve işlevsel kullanımları Orhon Yazıtları'ndan örneklerle ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

2.1. Anlam Değişimleri Açısından Söz Sınırlamaları

2.1.1. Anlam Değişimlerinin Söz Sınırlamalarına Etkisi

Sözlük birimin anlamında meydana gelen değişimlerin beraberinde söz sınırlamalarının değişmesine sebep olacağı muhakkaktır. Orhon Yazıtları'nda özellikle somutlaştırma ve metaforik anlam çerçevesinde gerçekleşen söz sınırlaması değişikliklerinin yoğun olduğu belirlenmiştir.

Somitlaştırma

Türkçe özellikle soyut kavramların somutlardan yararlanılarak, çeşitli aktarmalara başvurularak anlatılması açısından zengin örneklere sahiptir; bu niteliğiyle bir "somut anlatım dili" sayılabilir (Aksan 2006: 98). Bu tarz kullanımların yoğunluğu Orhon Yazıtları'nın dilinde de göze çarpar. Anlam genişlemesine uğrayan kelimelerin seçim sınırlamasında da değişimler olmaktadır. Örneğin "basmak, ezmek" temel anlamındaki (ED 370) *bas-* fiilinin "baskın yapmak" anlamında bir askerî terim olarak kullanıldığı kırkız bodunug uda basdımız "Kırkız halkını uykuda (iken) bastık" (KT D35; BK D27) ifadesinde geçirmiş olduğu anlam değişimine paralel olarak sözcüğün seçim sınırlaması değişmiş ve *bodun* sözcüğünü etkilenen (nesne) olarak kabul etmeye başlamıştır:

Orhon Yazıtları bir yöneticinin diliyle yazılmıştır. Bununla birlikte Türk yönetim sisteminde devlet başkanının aynı zamanda ordularının baş kumandanı olması geleneğine paralel olarak yazıtlarda askerî ve yönetimle ilgili söylem iç içedir. Söylem alanına uygun olarak özellikle somut kelimelerin birey, toplum, devlet, siyaset ve askerlikle ilgili kavramlar için kullanılmasına sıklıkla rastlanılmaktadır. Tablo 1'de

Orhon Yazıtları'nda somutlaştırılarak askerî veya idarî terim olarak kullanılan bazı sözcüklerin seçim sınırlaması değişimleri örneklendirilmiştir. Sütunlarda sırasıyla (i) sözcük ve anlamı, (ii) sözcüğün temel anlamında sahip olduğu seçim sınırlaması (iii) sözcüğün yan anlamının seçim sınırlamaları verilmiştir:

SÖZCÜK	SEÇİM SINIRLAMASI	
	Temel Anlam	Yan Anlam
<i>akıt-</i> "(sıvı bir şeyin) akıtılması; (bir bölüğü) akına göndermek" (ED 81)	etkilenen [+SIVI]	etkilenen [+ORDU], eyleyen [+KOMUTAN] <i>tün akıtdımız "geceleri akın ettik" (T 35)</i>
<i>al-</i> "almak" (ED 124)	etkilenen [+SOMUT MADDE]	etkilenen [Ø], eyleme konu olan varlık [+ YER], eyleyen [+ORDU] <i>ilin altımız "ülkesini aldık" (KT D38)</i> etkilenen [+HALK], eyleyen [+KOMUTAN] <i>tört bulundaki bodunuğ kop almış "dört bucaktaki halkları hep almış" (KT D2)</i> etkilenen [Ø], bilişsel içerik [+SÖZ] <i>ol sabıg alıp "o sözlere kanıp" (KT G7)</i> etkilenen [+GELİN], eyleyen [+BABA], yararlanıcı [+OĞUL] <i>türgiş kagan kızım ertinü uluğ törün ogluma alı birtim "Türgiş hakarı(nun) kızını pek büyük (bir) törenle oğluma alıverdim." (BK K10)</i>
<i>altız-</i> "aldırmak" (ED 134)	etkilenen [+SOMUT MADDE]	etkilenen [+İNSAN] <i>ekisin özi altızdı "ikisini (de) kendisi (tutsak) aldı" (KT D38)</i>
<i>it-</i> "organize etmek, düzenlemek" (ED 36)	etkilenen [+SOMUT MADDE]	etkilenen[+HALK], eyleyen [+KAĞAN] <i>türük bodunuğ yiçe itdi "Türk halkını yeniden düzenledi" (KT D16)</i> etkilenen [+DEVLET TÖRE], eyleyen [+KAĞAN] <i>ança kazanmış ança itmiş elimiş törümüz erti "Onca zengin (ve) onca gelişmiş devletimiz vardı." (KT D22)</i> etkilenen [+YASA], eyleyen [+KAĞAN] <i>ilig tutup törüg itmiş "devleti yönetip yasaları düzenlemişler" (KT D3)</i>
<i>ıçgın-</i> "(bir şeyi veya bir kişiyi) kaybetmek, elden çıkarmak"	eyleyen [+İNSAN], eyleme konu olan varlık [+SOMUT]	eyleyen [+HALK], eyleme konu olan varlık [+ÜLKE] <i>türük bodun illedük ilin ıçgını ıdmiş "Türk halkı kurduğu devleti elden çıkarıvermiş." (KT D6)</i>

	MADDE] /etkilenen [+İNSAN]	
<i>kör-</i> “(bir şeyi) görmek” (ED 736)	eyleyen [+CANLI], araç [+GÖZ], eyleme konu olan varlık [+SOMUT MADDE]	eyleme konu olan varlık [Ø], araç [Ø], eyleyen [+HALK] <i>tört bulundaki bodunug koop baz kiltım yağısız kiltım koop maña körti</i> “Dört bucaktaki halkları hep (kendime) tabi kıldım). (Türk halkını) düşmansız kıldım. (Bu halkların) hepsi bana tabi oldular” (BK D24) eyleyen [+HALK], yararlanıcı [+KAĞAN] <i>tabgaç kağanı körmış</i> “Çin hakanına tabi olmuşlar.” (KT D7) eyleyen [+HALK], araç [+BEYİN] <i>on ok bodun emgek kördi</i> “On Ok halkı ızdırıp gördü” (KT D19) <i>edgü körtçeçi sen</i> “iyilik göreceksin” (BK K14)
<i>sı-</i> “kırmak” (ED 782)	etkilenen [+SERT MADDE]	etkilenen[Ø], eyleme konu olan varlık [+ŞEHİR], eyleyen [+KOMUTAN/HÜKÜMDAR] <i>üç otuz balık sıdı</i> “(Kağanım) üç şehri zapt etti” (T 19)

Tablo 1: Orhon Yazıtları’nda somutlaştırma yoluyla anlam genişlemesine uğrayarak askerî veya idarî terim anlamı kazanan bazı sözcüklerin seçim sınırlaması değişimi

Anlam değişimleri sözlük birimlerin seçim sınırlamalarının yanı sıra eş dizim sınırlamalarını da değiştirmektedir. Bu duruma Orhon Yazıtları’nda sıkça geçen *kör-* fiilini örnek olarak verebiliriz. *kör-* fiilinin temel anlamı “(bir şeyi) görmek”tir (ED 736). Temel anlamıyla *kör-* fiilinin araç bakımından seçim sınırlaması görme organı “göz”dür (bk Tablo 1). *kör-* fiilinin bir dizi mental etkinliği tetikleme özelliği *ileri dil aşamasında* (İng. *metalinguistic*) başka zihinsel anlamlar kazanmasını sağlamıştır (Yaylagül, 2005: 25). *kör-* fiilinin kazanmış olduğu “tabi olmak, bağımlı olmak, hizmet etmek” anlamlarında seçim sınırlamalarını *eyleyen [+BODUN], yararlanıcı [+KAĞAN]* şeklinde değişirken, aşağıdaki cümlede *baz kıl-, yağı* örneklerinde görüldüğü gibi, eş dizim sınırlamalarına askerlik ve yönetim kavram alanından kelimelerle kullanılabilme özelliği de eklenmiştir:

[1] *tört bulundaki bodunug koop baz kiltım yağısız kiltım koop maña körti* “Dört bucaktaki halkları hep (kendime) tabi kıldım). (Türk halkını) düşmansız kıldım. (Bu halkların) hepsi bana tabi oldular” (BK D25)

kör- fiilinin anlam yapısında meydana gelen bu değişiklikler onun diğer eş dizim sınırlılıklarına da yansımıştır. Bu doğrultuda Orhon Yazıtları’nda *kör-* fiilinin *bil-* fiiliyle sıkça sol eş dizimlendiği görülmektedir:

[2] *on ok oğlma tatıña teği bunu körü bilin* "On Ok oğullarına (ve onlara tabi) yabancılar kadar (herkes) bunu görün (ve) öğrenin." (BK K15, KT G12)

[3] *bunu körüp açā bilin* "Bunu görün (ve) öylece öğrenin" (BK K15)

[4] *anı körüp ança bilin* "Bunu görüp öylece bilin (ve öğrenin)" (KT G13)

[5] *anar körü bilin* "Ona bakarak (bu sözleri) öğrenin." (BK K8, KT G11)

[2]-[5]. örnekler "idrak" sürecinin fizyolojik ilk basamağı olarak ele alınabilecek görmek eyleminin düşünceyle ilgili kavramlarla ilişkilendirildiğini göstermesi açısından önemlidir. *Kör-* fiilinin "anlama, kavrama" eylemleriyle olan belirgin eş dizimlenme özelliğine paralel olarak anlam yapısında bulunan "somut kavramlarla eş dizimlenebilme" sınırlamasının da değiştiği ve "soyut kavramlarla" birlikte kullanılabilme özelliği kazandığı görülmektedir:

[6] *edgü körteçi sen* "iyilik göreceksin" (BK K14)

[7] *on ok bodun emgek körti* "On Ok halkı ızdırap gördü." (KT D19, BK D16)

Bilişsel Metaforlar

Lakoff ve Johnson (1980) tarafından ortaya koyulan metafor kuramı insan zihninin evrensel ve doğal bir mekanizması olduğunu öne sürmektedir. Bu mekanizmanın temel işlevlerinden biri ise soyut kavram alanını, somut kavram alanıyla ifade ederek anlaşılır kılmaktır (Lakoff ve Johnson 1980: 115). Bu kurama göre dilde var olan somutlaştırmalar tesadüfî değildir. Zihinde var olan metaforik bir yapıya göre oluşturulmuştur ve oluşturulmaktadır. Orhon Yazıtları'nda metafor kullanımı üzerine yapılan çalışmalarda 22 adet kavramsal metafor tespit edilmiştir (Çetinkaya 2018). Orhon Yazıtları'nın 900 kelime civarındaki kısıtlı söz varlığı ve tarihî bir metinde sonradan gelişen anlamların tespitinde yaşanan zorluklar göz önüne alındığında bu sayı küçümsenemez.

Comrie (1986) ve Palmer (1981) söz sınırlamalarının dildeki görünümünü tasvir ederken metaforik kullanımların etkisi üzerinde ayrıntılı olarak durmamıştır. Bununla birlikte metaforlar Lakoff ve Johnson (1980) tarafından belirtildiği gibi insan düşüncesinin ve dolayısıyla dilinin oluşma ve gelişme sürecinin merkezinde yer alıyorsa o zaman, bu duruma paralel olarak, anlam ve kullanıma bağlı olarak gelişen söz sınırlamalarının da merkezinde yer almalıdır. Metaforların söz sınırlamalarına etkisini ortaya koymak için aşağıda verilen ifadeyi inceleyelim:

[8] *üze tenri basmasar asra yir telinmeser* "üstte gök çökmedikçe, alttaki yer de delinmedikçe" (KT D22; BK D18)

Söz sınırlamaları açısından örnek [8]'de geçen ifadede yer verilen *tenri* (gök) ve *bas-* (çökmek bağlamsal anlamında) ne de *yir* (yeryüzü) ve *telin-* (delin-) sözlük

birimlerinin birlikte kullanılması uygundur. İlk bakışta sanatlı bir anlatımla yapılan söz sınırlaması ihlali şeklinde görülebilecek bu eş dizimlenmede zihinlerde/dilde yaşayan farklı metaforların etkisi olduğu düşünülebilir. Bu ifadede alt ve üst kavramları ön plana çıkmaktadır. Dillerde evrensel olarak İYİ OLAN YUKARIDADIR/KÖTÜ OLAN AŞAĞIDADIR, İKTİDAR SAHİBİ YUKARIDADIR/GÜÇE MARUZ KALAN AŞAĞIDADIR yönelim metaforları bulunmaktadır. Örnek [8]'de gök yüzünün “yok olmak” veya “kaybolmak” gibi anlamlara sahip fiillerle değil de aşağıya doğru yönelim bildiren bir fiille eş dizimlenmesinin temel sebebi dili şekillendiren bu metaforlardır. Aşağıdaki örnek [9]'de Türk Tanrısı'nın yukarıda olduğunun vurgulanmasında ve Tanrı'nın İleriş Kağanı ve İlbilge Hatun'u daha yükseğe kaldırmasında yine yukarıda sıralanan yöneliş metaforlarının etkili olduğu düşünülebilir:

[9] Üze Türük Tenrîsi iduk yiri subı ança etmiş erinç: Türük bodun yok bolmazun tiyin, bodun bolçun tiyin kañım İleriş Kağanıñ ögüm İlbilge Katunug tenri töpüsünde tutup yügerü körtürti erinç. “Yukarıdaki Türk Tanrısı ve Türk kutsal yer (ve) su (ruhları) şöyle yapmış şüphesiz: Türk halkı yok olmasın diye, halk olsun diye, babam İleriş Hakanı (ve) annem İlbilge Hatunu göğün tepesinden tutup (daha) yükseğe kaldırdılar şüphesiz” (BK D10)

Tenri sözlük biriminin aşağıya doğru yönelim bildiren başka bir fiille değil de *bas-*la eş dizimlenmesinin diğer sebebinin GÖKYÜZÜ MEKÂNDIR metaforuyla ilişkili olduğunu düşünmek mümkündür. Nitekim [9]. örnekte yer alan *tenri töpüsi* ifadesi gökyüzünün GÖKYÜZÜ MEKÂNDIR metaforuna bağlı olarak algılandığı düşüncesini desteklemektedir. Yerin delinmesi ise bugün de yaşayan YER/YERYÜZÜ ÖRTÜDÜR metaforuyla ilişkilendirilebilir. Bununla birlikte *telin-*fiilinin kullanıldığı başka bir örnek bulunmadığı için bu düşünce tam olarak ispatlanamaz.

Yukarıdaki incelemelerde de görüldüğü gibi metaforlar ilk etapta seçim sınırlamalarını değil, eş dizim sınırlamalarını etkilemektedir. Bununla birlikte eş dizimlenme alışkanlıklarının tarihsel süreç içinde sözlük birimin temel anlamına yansyarak seçim sınırlamalarını etkilemesi ihtimal dâhilindedir.

2.1.2. Söz Sınırlamalarının Anlam Değişmelerine Etkisi

Eş dizimlenme sadece söz dizimsel bir örüntülenme yapısı ortaya koymaz. Sözcükler eş dizim sınırlamaları çerçevesinde sıkça birlikte kullanıldıkları sözcüklerin anlam özelliklerinden etkilenir ve bu doğrultuda *eş dizim anlamı* (İng. *collocational meaning*) adı verilen bazı anlam özellikleri de kazanır (Leech 1981: 16). Şüphesiz eş dizim anlamı uzun süreli bir birliktelik sonucunda meydana gelir. Kanaatimizce eş dizim

anlamı kazanmış kelimelerin varlığı tıpkı çok anlamlılık ve eş anlamlılık gibi dilin eskiliğine ve işlenmişliğine kanıt olarak sunulabilir. Orhon Yazıtları'nda eş dizim anlamına sahip sözcükler bulunmaktadır. Bu duruma Orhon Yazıtları'nda sıklıkla görülen *at* ve renk adlarının eş dizimlenmesi örnek olarak verilebilir:

[10] *kül tigin bayırkunun ak adgırğ binip olayu tegdi* "Kül Tigin Bayırkular'ın at aygırına binip süratle atılarak hücum etti." (KT D36)

[11] *kül tigin başgu boz at binip tegdi* "Kül Tigin alnu akıtmalı boz ata binip hücum etti." (KT D37)

[12] *alp şalçı ak atın binip tegmiş* "Alp Şalçı kır atına binip hücum etmiş." (KT D40)

[13] *eñ ilki tadıkın çorın boz atıg binip olayu tegdi* "(Kül Tigin) ilk önce Tadık Çor'un boz atına binip hücum etti." (KT D32)

[14] *ekinti işbara yamtar boz atıg binip tegdi* "İkinci olarak İşbara Yamtar'ın boz atına binip hücum etti." (KT D33)

[15] *üçünç yigen silig begin kedimlig toruğ at binip tegdi* "Üçüncü olarak Yigen Silig Bey'in giyimli doru atına binip hücum etti." (KT D33)

Yazıtlarda *ak* sözcüğünün *at* sözcüğü ile birlikte kullanılmadan da bu göstergeyi ifade edebildiği görülmektedir. Bu durum, [10]-[15]. örneklerle kanıtlanan *ak* ve *at* arasındaki belirgin eş dizimlenme alışkanlığının *ak* sözcüğünün anlam yapısını etkileyerek ona eş dizim anlamı kazandırmasıyla açıklanabilir:

[16] *kül tigin azman akıg binip olayu tegdi* "Kül Tigin Azman kır (at)ına binip sabırsızca hücum etti. (KT K5)

[17] *alp şalçı akin binip olayu tegdi* "Alp Şalçı kır (at)ına binip sabırsızca hücum etti." (KT K2; KT K3)

[18] *kül tigin ögsüz akin binip tokuz eren sançdı* "Kül Tigin öksüz kır (at)ına binip dokuz eri mızrakladı" (KT K9)

2.2. İşlev Açısından Söz Sınırlamaları

Orhon Yazıtları'nın dilinde gerek söz sınırlamalarından gerek söz sınırlamalarına uymayan kullanımlardan bilinçli ve sistemli olarak güçlü ve estetik bir anlatım sağlamak için yararlanılmıştır. Bu doğrultuda söz sınırlamalarının söz sanatlarına katkısı ve işlevleri (i) yineleme, (ii) eş dizim örüntülemesi ve (iii) söz sınırlama ihlalleri olmak üzere üç başlık altında incelenebilir.

2.2.1. Yineleme

Yineleme, ortak bir göndergeye sahip birbiriyle ilişkili sözlük birimlerden birinin

diğerine gönderimde bulunmasıdır (Halliday ve Hasan 1976: 278). Yineleme anlatıma ritim katarak metni şiire yaklaştırma etkisinin yanı sıra, bir anlatımı pekiştirme ve sözlük bağdaşıklığı (İng. *lexical cohesion*) oluşturma açısından önemlidir. Orhon Yazıtları'nda söz sınırlamalarından hem yinelemenin oluşumunda yardımcı unsur (yapı yinelemesi) olarak hem de temel unsur (anlam yinelemesi, iki terimliler) olarak yararlanıldığı tespit edilmiştir.

2.2.1.1. Yapı yinelemesi

Yapı yinelemesi (İng. *parallelism*) bir yapının yeni bir birleşim içine yerleştirilerek yinelenmesidir (Uzun Subaşı 1995: 64). Yapı yinelemelerine Orhon Yazıtları'nda sıkça rastlanır. Bu kullanımlarda yer alan ifadelerin seçiminde sözcüklerin seçim sınırlamalarının önemli bir rol oynadığı görülmektedir. Aşağıdaki cümleler bu konuya örnek olarak verilebilir:

[19] *kanıñ ügüzçe yügürti süñüküñ tağça yatdı* "kanınız ırmaklar gibi aktı, kemikleriniz dağlar gibi yığıldı." (BK D20)

[20] *kanıñ subça yügürti süñüküñ tağça yatdı* "Kanlarınız ırmaklar gibi aktı, kemikleriniz dağlar gibi yığıldı." (KT D 24)

[21] *tün udımadım küntüz olurdım* "gece uyumadım, gündüz oturdum" (KT D28)

[22] *sarığ altunun ürün kümişin* "sarı altınlarını beyaz gümüşlerini" (BK K12)

Örnek [19] ve [20]'da yer alan *kan* "kan" ve *süñük* "kemik" sözcükleri *vücut* kavram alanına girmektedir. Eş değer ifadeler ortaya koyulması için ilk şart bu sözcüklerle birlikte kullanılacak olan ifadelerin *kan* ve *süñük* sözcükleriyle aynı seçim sınırlamalarına sahip olmasıdır. İkinci şart ise seçilecek sözcüklerin birbiriyle aynı kavram alanında yer almasıdır. Nitekim *kan* sözcüğüne eş değer olarak *ügüz* "ırmak" ve *sub* "su" "sıvılık"; *süñük* sözcüğü ile eş değer olarak *tağ* "dağ" "katılık" sınırlamasına sahiptir. Bu sözcükler aynı zamanda birbiriyle aynı kavram alanından, "tabiat" kavram alanından, seçilmiştir. Bu cümlelerde yer alan fiiller de nesne görevindeki maddenin hâline uygun olarak kullanılmıştır. Hızlı akış *ügüz*'ün, hareketsiz yatay duruş ise *süñük*'ün seçim sınırlamasıdır. Benzer olarak Örnek [21]'de *udı-* fiili zaman açısından seçim sınırlaması olan *tün*'le kullanıldığı için kendisinden sonra kullanılan *olur-* fiili de zaman açısından seçim sınırlaması olan *küntüz*'le kullanılmıştır. Örnek [22]'de ise *altun* ve *kümüş* paralel anlatımın kurulması açısından renk sınırlamaları ile kullanılmıştır (bkz. anlam yinelemesi).

2.2.1.2. Anlam yinelemesi

Orhon Yazıtları'nda verilmek istenen düşünceyi vurgulama, anlamı pekiştirme ve şiirselleştirme düşüncesiyle sözlük birimlere seçim sınırlamalarıyla birlikte yer verilerek anlam yinelemesi yapıldığı görülmektedir. Bu kullanımlar seçim sınırlamalarına söz sanatları içinde değerlendirilebilecek farklı bir özellik kazandırmaktadır. Sözlük birimleriyle verilen seçim sınırlamalarını kavram alanlarına göre aşağıdaki şekilde sıralamamız mümkündür:

Cinsiyet sınırlamaları

Orhon Yazıtları'nda cinsiyet açısından seçim sınırlılıkları bulunan sözcüklerin sınırlamalarıyla birlikte verilmesine aşağıdaki ifadeleri örnek olarak verebiliriz:

[23] *beglik urı oğluñm kul kılığ eşilik kız oğluñm küñ kılığ* "bey olacak erkek evladınızı köle yaptınız, hanım olacak kız evladınızı cariye yaptınız." (BK D20)

[24] *kaganı ölti bodunu küñ kul boltu* "Azların hakarı öldü, halkı (da) kul köle oldu." (KT D20)

Örnek [23]'te yer alan *beglik* ve *kul* sözcükleri erkekler için; *eşilik* ve *küñ* sözcükleri ise kadınlar için kullanılma sınırlamasına sahiptir. Örnek [24]'te hem kadın hem de erkekleri içine alan *bodun* "halk" sözcüğü ise sınırlılıkları açısından birbirini tamamlayan *küñ kul* iki terimlisiyle birlikte kullanılmaktadır. Aynı sınırlama sözcüklerin müştakları için de geçerlidir:

[25] *küñedmiş kuladmuş bodunug* "cariye olmuş, kul olmuş halkı..." (KT D13)

Renk sınırlamaları

Orhon Yazıtları'nda tasvirî anlatımı güçlendirmek ve görsellik açısından desteklemek için anlam yapılarında var olan renk seçim sınırlamalarının sözcüklerin sıfatı olarak kullanıldığı pek çok örneğe rastlamaktayız. Bu duruma *kök teñri* "mavi gökyüzü" (KT D1), *yağız yer* "kara yer" (KT D1), *sarığ altun* (BK K12), *ürün kümiüş* "beyaz gümüş" (BK K12), *kara kiş* "kara samur" (BK K12), *kök teyey* "gök sincap" (BK K12), *kızıl kan* "kızıl kan" (T 52) ifadelerini örnek olarak verebiliriz.

Zaman sınırlamaları

Orhon Yazıtları'nda zaman yönünden seçim sınırlamalarıyla birlikte yer verilen az sayıda kullanım bulunmaktadır. Gerçekleştirildikleri zaman yönünden sınırlı *udı-*"uyumak" ve *olur-* "oturmak" fiillerinin yer aldığı aşağıdaki cümleler bu duruma

örnek olarak verilebilir. Bu örneklerde *udı-* (uyu-) fiili içerdiği *gece*, *oturmak* fiili ise içerdiği *gündüz* sınırlılıklarıyla birlikte kullanılmaktadır:

[26] *türük bodun üçün tün udmadım küntüz olurmadım inim küil tigin birle eki şad birle ölü yitü kazgantım* "Türk halkı için gece uyumadım, gündüz oturmadım. Kardeşim Kül Tigin ile iki Şad ile (birlikte) ölesiyeye yitesiyeye çalıştım, çabaladım. (KT D28, BK D22)

[27] *ol sabıg eşidip tün udısıkım kalmadı küntüz olursıkım kelmedi* "Bu haberi işitip gece uyuyasım gelmedi, gündüz oturasım gelmedi." (T 12)

[28] *ol sabım eşidip tün yeme udısıkım kelmez erti küin yeme olursıkım kelmez erti* "bu sözlerini işitince gece uyuyasım gelmiyordu. (gündüz) oturasım gelmiyordu" (T 22)

[29] *tün udımatı küntüz olurmatı* Geceleri uyumadan, gündüzleri oturmadan (T 52)

Organ sınırlamaları

Orhon Yazıtları'nda organ sınırlamalarıyla birlikte yer verilen sözlük birimler nispeten daha çok görülür. "(Bir şeyin) kayması; (birinin ayağının) kayması" (ED 629) anlamına gelen *kamşat-* fiilinin kullanımı buna örnek teşkil edebilir. Tanımında da görüldüğü gibi söz konusu fiil eyleyen açısından cansız nesnelere veya ayak organı seçim sınırlamasına sahiptir. Nitekim Orhon Yazıtları'nda bu sözcük sınırlamasıyla birlikte kullanılmıştır:

[30] *türük bodun adak kamşattı* "Türk halkının ayağı sendeledi" (BK D30, K K7)

Aşağıdaki örnekte ise *görme* ve *işitme* eylemleri seçim sınırlamalarında yer alan duyu organlarıyla birlikte kullanılmıştır:

[31] *köziin körmedük kulkakım eşidmedük bodunumın* "gözle görülmedik, kulakla işitilmedik (kadar çok) halkımı (BK K11)

Sözcüklerin organlarla ilgili sınırlamalarına yer verme üslubu *sökür-* ve *yüküntür-* fiillerinin bağlam içinde kullanımlarında da görülmektedir. *sökür-* "(birine) diz çöktürmek", *yüküntür-* "baş eğdirmek, itaat ettirmek" fiilleri ana anlam özellikleri bakımından aynıdır. Her ikisi de *eğilmek* fiziksel hareketini içermektedir. Fakat seçim sınırlamaları iki sözcüğe farklı varsayılan anlamlar yüklemektedir. *Sökür-* fiili dizini, *yüküntür-* fiili ise başını eğilmesi varsayımına sahiptir. Türk runik harfli metinlerde sahip oldukları bilişsel eş anlamlılık ilişkisi göz önüne alınarak sözcüklere eş değer mecazlar yüklenmiş ve bu ifadeler bağlam içinde arka arkaya kullanılmıştır (bkz. yapı yinelemesi). Bu ifadelerde *başlıg* ve *tizlig* sözcüklerine yer verilerek sahip oldukları seçim sınırlamaları vurgulanmıştır:

[32] *başlıgıg yüküntürmiş, tizligig sökümiş* "Başlılara baş eğdirmiş, dizililere diz çöktürmüşler." (BK D3)

[33] *agri tebi "hörgüçlü deve"* (T 40) örneğinde olduğu gibi ender olarak hayvan adlarının da organlarla ilgili seçim sınırlamalarıyla birlikte verildiği görülmüştür.

Yer-yön sınırlamaları

Orhon Yazıtları'nda yer-yön seçim sınırlılıklarına sahip sözcüklerden özellikle *tenri* "gök" ve *yir* "yer" ifadelerinin sıklıkla sınırlılıklarıyla birlikte kullanıldığı görülmektedir:

[34] *üze tenri basmasar asra yir telinmeser türük bodun elinij törünün kem artatı udaçı erti* "Üstte(ki) gök çökmedikçe, altta(ki) yer (de) delinmedikçe, (ey) Türk halkı, (senin) devletini (ve) yasalarını kim yıkıp bozabilirdi?" (KT D22)

[35] *üze kök tenri, asra yağız yer kılmtukda* "Üstte mavi gök (yüzü) altta (da) yağız yer yaratıldığında (KT D1)

Coğrafi yönler güneşin gün içerisindeki konumuna göre tayin edilirler. Dolayısıyla anlam yapılarında bu konumlarla sınırlandırılmıştır. Bununla birlikte yazıtlarda yönleri ifade eden sözcükler güneşin konumlanma bilgisiyle birlikte verilmiştir:

[36] *ilgerü kün tugsikka* "doğuda gün doğusuna" (KT G2)

[37] *birigerü kün ortusınaru* "güneyde gün ortasına" (KT G2)i

[38] *kurıgaru kün batsıkına* "batıda gün batısına" (KT G2)

Yer-yön ifade eden *iç* ve *taş* sözcükleri yazıtlarda insan vücudu için kullanılmıştır. Bu mecazî kullanımlarında da seçim sınırlamalarıyla birlikte verilmişlerdir:

[39] *içre aşşız taşra tonsuz* "karnı aç, sırtı çıplak" (KT D26)

Bilişsel sınırlamalar

Sözcük birimlerin seçim sınırlamalarıyla birlikte verilmesi VIII. yüzyılda Türk halkının kavramlar arasında kurmuş olduğu bilişsel ilişkileri incelemek ve bilişsel metaforları ortaya koyabilmek açısından araştırmacılara olanak sunar. Orhon Yazıtları'nda sesle ilgili bazı sözcüklerin bilişsel mekân sınırlamasının *könül* "akıl" (ED 731) olduğunu gösteren aşağıdaki ifadeler bu duruma örnektir:

[40] *könülteki sabımın urturtum* "gönülümdeki sözlerimi hakkettirdim" (BK K14)

[41] *közde yaş kelser tida köñülte sıgıt kelser yanturu sakımtım* "Gözlerimden yaş gelse engel olarak, gönülden feryat gelse geri çevirerek yas tuttum." (KT K11)

Türkiye Türkçesinde *gönül* sözcüğü anlam değişmesine uğramakla birlikte *gönülden/içten geçeni söylemek* yapısında da görüldüğü gibi sözle ilgili kavramların mekânsal kaynağı olma konumunu korumaktadır.

2.2.1.3. İki terimliler

İki terimliler⁵ “anlatım gücünü artırmak, anlamı pekiştirmek, kavramı zenginleştirmek amacıyla, aynı sözcüğün yinelenmesi veya anlamları birbirine yakın yahut karşıt olan ya da sesleri birbirini andıran iki sözcüğün yan yana kullanılmasıdır.” (Hatipoğlu 1981: 11). Orhon Yazıtları’nda aynı kavram alanına giren sözcüklerin bir arada kullanılması geleneğine paralel olarak (bkz. eş dizim örüntülemesi) anlam bakımından yüksek oranda örtüşen sözcüklerle “iki terimli” yapılar meydana getirildiği görülmektedir. İki terimli oluşumları özel durumlarla ilgili eş dizim sınırlamalarıdır. Yani eş dizimlenme oranları sadece izin verilen eş dizimliliklerin listelenmesiyle ortaya koyulabilecek sınırlamalardır. İki terimlilerde hangi sözcüğün oluşumun sağında, hangisinin solunda yer alacağı bilgisi yine bu sınırlamalara bağlıdır.

İki sözcüğün birlikte kullanılma alışkanlığının oluşması oldukça uzun bir zaman süreci gerektirmektedir. Bu açıdan Orhon Yazıtları’nda iki terimli yapıların sıkça kullanılması, Türk dilinin eskiliğini gösteren unsurlardan biri olarak kabul edilebilir. Orhon Yazıtları’nda tespit edilen iki terimliler şunlardır: *alkın- arıl-* (KT G9), *arkış tirkiş* (KT G8), *at kü* (KT D25), *ögir- sebin-* (BK D41), *iç taş* (KT G12), *il törü* (KT D1,8), *yabız yablak* (KT D20), *yır sub* (KT D20).

2.2.2. Eş Dizim Örüntülemesi

Bir sözlük birim, eş dizim sınırlamaları dâhilinde aynı kavram alanından sözcüklerle birlikte kullanılma eğilimi gösterir. Yakın anlamlı veya aynı kavram alanından sözcüklerin bir arada kullanımı okuyucunun dikkatini belirli bir noktada toplama, anlamı pekiştirme, anlatılmak istenenin ayrıntılandırılması, metne ritim kazandırmanın yanı sıra bağdaşıklık kurulması için de önem taşır. Metin dil biliminde, aynı bağlamda, aynı kavram alanından sözcükler kullanarak yapılan

5 Yakın anlamlı sözcüklerin art arda kurulmasıyla oluşturulan yapılar hendiadyoin, ikiz kelime, ikileme (bkz Dény 1941: 563; Banguoğlu 1986: 201-203; Korkmaz 2003: 64-65; Çağatay 1978: 32, Ölmez Kargı 1997; Tuna 1986) şeklinde adlandırılmıştır. Erdal (1991: 36), bu yapıya sözcüklerin gramatik özelliklerine göre iki terimli isimler (*binomes*) ve iki terimli fiiller (*biverbs*) adlarını vermiştir. Bu çalışmada söz konusu yapılar *iki terimliler* olarak adlandırılmıştır

bağlantılar eşdizim örüntülemesi olarak adlandırılır. Eş dizim örüntülemesine küçük ölçekli yapının kurulmasında işlev yüklenen, yani metinde yerel bağdaşıklık sağlayan sözcükler, sözcük grupları, yan tümceler, tümceler ve tümceler arasında bağlantılar kurulmasını sağlayan metinsel eylem örnekleri dâhil edilir (Uzun-Subaşı, 2006).

Orhon Yazıtları'nda eş, yakın anlamlı ya da aynı kavram alanından kelimelerin aynı bağlamda eş dizimlendiği ifadelerin sayıca çokluğu dikkat çekmektedir. Aşağıdaki ifadede anlam bakımından büyük ölçüde örtüşen (i) *illigig : kaganlıgıg : tizligig* : başlıgıg (ii) *ilsiret- : kagansırat- : sökür- : yüküntür-* (iii) *türükümüz : bodunumuz* (iv) *bilme- : yanıl-* (v) *kagan : buyruk : beg* sözlük birimlerinin bir arada kullanılması bu konuda örnek olarak verilebilir:

[42] *kamağı biş otuz süledimiz üç yegirmi sünüşdümüz illigig ilsiretdimiz kaganlıgıg kagansıratdımız tizligig sökürtümüz başlıgıg yüküntürtümüz türkış kagan türükümüz bodunumuz erti bilmedükün için yanılukın için kaganı ölti buyrukı begleri yeme ölti on ok bodun emgek körti* "toplam yirmi beş (kez) sefer ettik, on üç (kez) savaştık. Devletliyi devletsiz bıraktık, hakanlıyı hakansız bıraktık; dizlilere diz çöktürdük, başlılara baş eğdirdik. Türgiş Hakanı (kendi) Türk'ümüz, (kendi) halkımız idi. Bilgisizliği yüzünden, bize karşı hatalı hareket ettiğinden hakanları öldü, kumandanları (ve) beyleri de öldü. On Ok halkı ızdırap gördü." (KT D18-19)

2.2.3. Söz Sınırlaması İhlalleri

Günlük dilde veya bilgilendirici metinlerde dil kullanıcıları anlaşılabilirliği tam olarak sağlayabilmek için sözlük birimlerin anlam sınırlamalarına uymaya özen gösterir. Bununla birlikte dilde dikkat çekmek, akılda kalmak, farklılık yaratmak ya da çeşitli üslup özellikleri doğrultusunda gerçekleştirilen seçim sınırlama ihlallerine sıklıkla rastlanır (Pilten-Ufuk 2015: 333). Orhon Yazıtları'nın dil özellikleri incelendiğinde sözcüklerin seçim sınırlamalarına büyük ölçüde uyulduğu görülür. Bununla birlikte ender de olsa konuşurun kişisel düşüncelerinin, toplumsal tutumların ortaya konulması için veya sanatsal anlatımlarda ve yapı yinelemelerinde anlam paralelliğinin sağlanması için seçim sınırlaması ihlalleri yapılmıştır.

Orhon Yazıtları'nda **kişisel düşünceleri ortaya koymak için yapılan seçim sınırlaması ihlallerine** *al-* ve *bir-* fiillerinin "evlendirmek" anlamındaki kullanımları örnek verilebilir. *Kız al-*, *kız ver-* kullanımları günümüz Türkiye Türkçesinde de hâlen yaşamaktadır. Aynı kavram alanına giren bu fiillerin kullanımı eyleyenin etkilenele (öznenin nesneye) olan ilişkisine göre sınırlandırılmıştır. Eğer eyleyen evlenecek olan kızın akrabası veya yakınıysa *ver-*, evlenecek olan erkeğin akrabası veya yakınıysa *al-*

fiili kullanılır. Orhon Yazıtları'nda da bu sınırlamaya uyulduğu görülmektedir:

[43] *bars beg erti kağan at bunta biz birtimiz siyilim kunçuyug birtimiz* "Bars (bir) bey idi. Hakan unvanını burada (ona) biz verdik. (Eş olarak da) kız kardeşim prensesi verdik." (KT D20)

[44] *türgiş kağan kızın ertünju ulug törün oğluma alı birtim* "Türgiş hakanı(nun) kızını pek büyük (bir) törenle oğluma alıverdim." (BK K 10)

Bilge Kağan Türgiş hakanıyla kendi kızının evlendirilmesi için ise *bir-* fiilini değil seçim sınırlaması ihlâli yaparak *alı bir-* "aliver-" fiilini kullanmıştır:

[45] *men türğiş kağanka kızımın ertünju ulug törün alı birtim* "Ben Türgiş hakanına kızımı pek büyük (bir) törenle alıverdim." (BK K 9)

Örnek [44] ve [45]'te görüldüğü gibi Bilge Kağan'ın tarafından hem kendi oğluyla Türgiş Hakanı'nın kızının hem de Türgiş hakanıyla kendi kızının evlendirilmesi için *alı bir-* fiilini kullanılması Türgiş Hakanı'na duyduğu yakınlığı ifade etmek için yapılan bir seçim sınırlaması ihlali olarak düşünülebilir. Nitekim Bilge Kağan, Türgişlerin 699'da çıkartmış olduğu ayaklanmadan sonra kağanları U-çe-le'nin yakalanıp öldürülmesi hâdisesini (bkz. Gömeç 1997: 60) anlatırken Türgiş Hakanı'nı *türükümüz bodunumuz* olarak nitelendirilerek ona hissettiği yakınlığı vurgulamaktadır. Yazıtlarda Türgiş Hakanı tarafından çıkartılan ayaklanmaya karşı da herhangi bir duygusal ifade kullanılmaması, aksine öldürülme sebebinin son derece yalın bir şekilde açıklanıp suç ve ceza arasındaki ilişkinin ön planda tutulması görüşümüzü destekler niteliktedir (bkz. KT D18-19).

Orhon Yazıtları'nda yapı yinmelerinde anlam eş değerliğinin ortaya koyulması için yapılan seçim sınırlaması ihlallerine ise *töküt-* "döktürmek" (ED 481) ve *yügürt-* "(hızlı) koşturmak, (metinde) hızlı akıtmak" (ayrıca bkz. ED 914b) fiillerinin Tonyukuk Yazıtında yer alan kullanımlarını örnek verebiliriz:

[46] *tün udımatı küntüz olurmatı, kızıl kanım töküti kara terim yüğürti işig küçüg bertim ök* "Geceleri uyumadan, gündüzleri oturmadan, kızıl kanımı akıtarak, kara terimi döktürerek hizmet ettim." (T 52)

Töküt- "dökmek", "akıtmak" fiili anlam yapısı gereği sadece sıvı nesnelere birlikte kullanılabilir. *Yügürt-* "hızlı koşturmak" sözcüğü ise seçim sınırlaması gereği insan ya da at gibi koşma özelliğine sahip canlı varlıklarla birlikte kullanılabilir (bk. ED 914). Bu fiilin kullanımına Orhon Yazıtları'nda bir kez rastlanmaktadır. Fiilin türemiş olduğu *yügür-* fiili ise yazıtlarda yukarıda da belirttiğimiz gibi *kanıñ ögüzçe yüğürti* "kanınız ırmaklar gibi aktı" (BK D20) ve *kanıñ subça yüğürti* "kanlarınız su gibi aktı" (KT D24) örneklerinde (Örnek [19, 20]), *kan* sözcüğüyle *suyun akışına benzetme* yönüyle eş dizimlenme özelliğine sahiptir. Sözcüklerin sahip oldukları seçim sınırlamaları müştaklarında da bulunmaktadır. Bu durumda *yügürt-* fiilinin de

benzetme yönüyle bu seçim sınırlamasına sahip olduğunu söylemek mümkündür.

[46]. örnekte renklerle ilgili de seçim sınırlaması ihlali yapılmaktadır. Konuşur *kızıl kanım töküti* ifadesiyle anlam paralellliğini kurmak *ter* sözcüğünü renk belirten bir sıfatla nitelenmek durumundadır. *Ter* ise saydamdır. Dolayısıyla herhangi bir renk seçim sınırlaması bulunmamaktadır. Bu durumda konuşurun *ızdıraba* en uygun renk olduğunu düşündüğü için *kara* sözcüğünü seçmiş olması akla yatkındır.

Eş dizim sınırlamaları ihlallerinde ise büyük ölçüde sözlük birimin anlamına bağlı olan sınırlamalar çığnenir. Bu ihlallerle özellikle **duyular arasında yapılan aktarmalarda** karşılaşılır:

[47] *Tabgaç bodun sabı süçig agısı yumşak ermiş. Süçig sabın yumşak agın arıp irak bodunug ança yağutır ermiş. "Çin halkının sözleri tatlı, ipek kumaşları (da) yumuşak imiş. Tatlı sözlerle, yumuşak ipekli kumaşlarla kandırıp uzak(larda) yaşayan halkları öylece (kendilerine) yaklaştırırlar imiş. (BK K4, K G5)*

[48] *Süçig sabınğa yumşak agısığa arturup üküş Türk bodun öltüg! " (Çinlilerin) tatlı sözlerine (ve) yumuşak ipek kumaşlarına aldanıp (ey) Türk halkı, çok sayıda öldün!" (BK K5, K G6)*

[49] *Tokuz Oguz begleri bodunı, bu sabımın edğüti eşid katıgdı tımla "Dokuz Oğuz beyleri (ve) halkı, bu sözlerimi iyice işitin (ve) sıkıca dinleyin" (K G2)*

3. Sonuç

Söz sınırlamaları sözlük birimlerin anlam yapısını ve kullanım alanlarını belirleyen önemli bir özelliktir. Yapısalcılarla birlikte 60'lı yıllarda seçim sınırlamalarının cümle kuruluşundaki etkileri tartışılmaya başlanmış, 80'li yıllarda ise söz sınırlamalarının eş dizim sınırlamaları boyutu da kurama dâhil edilmiştir. Bu açıdan üzerinde nispeten yakın zamanlarda durulan bir kavram olduğu söylenebilir. Bununla birlikte VIII. yüzyılda Orhon Yazıtları'nın dil kurgusunda söz sınırlamalarının hem seçim hem de eş dizim sınırlamaları boyutlarına hassasiyetle özen gösterilmesi dikkat çekmektedir. Nitekim Cruse (1986) tarafından sözcüde önerme özelliğini sınırlamak dışında başka bir işlevinin bulunmadığı ileri sürülen seçim sınırlamalarına bile Orhon Yazıtları'nda yüklenen çok sayıda özellik ve işlev tespit edilmiştir. Seçim sınırlamalarının belirlenen kullanım alanları ve özellikleri aşağıdaki şekilde sıralanabilir:

- (i) Yapı yinelemelerinde anlam simetrisi oluşturmada seçim sınırlamalarından yararlanılmıştır.
- (ii) Bu çalışmada anlam yinelemesi olarak adlandırdığımız sözlük birimlere seçim sınırlamalarıyla birlikte yer yerilen kullanımlarla

seçim sınırlamalarına söz sanatları içinde değerlendirilebilecek farklı bir özellik kazandırılmıştır. Orhon Yazıtları'nda sıkça tespit ettiğimiz bu kullanımlarda daha çok cinsiyet, renk, zaman, organ ve yer-yön sınırlamalarının ön plana çıkartıldığı belirlenmiştir.

- (iii) Bu çalışmada *bilişsel seçim sınırlandırması* olarak adlandırdığımız kavramlar arasında kurulan bilişsel ilişkilere ve metaforlara dayandırılarak oluşturulan seçim sınırlamalarının da ilişkilendirildiği kavramla birlikte verildiği örneklere rastlanması seçim sınırlamalarının kullanım alanının genişliğini göstermesi açısından dikkat çekicidir.
- (iv) Günlük dilde veya bilgilendirici metinlerde anlaşılabilirliği tam olarak sağlayabilmek için uyulmaya özen gösterilen seçim sınırlamalarının, bilinçli olarak yapı yinelemelerinde anlam eş değerliğinin sağlanması, konuşurun kişisel düşüncelerinin ön plana çıkartılması ve örtük mesajların iletilmesi gibi amaçlarla ihlal edildiği belirlenmiştir.

Bu çalışmada Orhon Yazıtları'nda eş dizim sınırlamalarının anlam ve kullanım özellikleriyle ilişkili ortaya konan belli başlı tespitler ise şunlardır:

- (v) Orhon Yazıtları'nda eş dizim sınırlılıkları üzerine yapılan inceleme, eş dizim sınırlamasının sadece anlam değişikliklerinden değil aynı zamanda bilişsel metaforlardan da etkilendiğini ve bilişsel metaforlar uyarınca değişen eş dizim sınırlamalarının cümle kuruluşlarındaki kelime tercihlerinde belirleyici rol oynadığını göstermiştir.
- (vi) Orhon Yazıtları'nda eş dizim anlamı adı verilen, uzun süreli bir birliktelik sonucunda sözlük birimlerin birbirlerini anlam açısından etkilemesine ilişkin örnekler vardır. Eş dizim anlamı kazanmış kelimelerin varlığı tıpkı çok anlamlılık ve eş anlamlılık gibi dilin eskiliğine ve işlenmişliğine kanıt olarak sunulabilir.
- (vii) İki terimli oluşumları özel durumlarla ilgili eş dizim sınırlamalarıdır. Yani eş dizimlenme oranları sadece izin verilen eş dizimliliklerin listelenmesiyle ortaya koyulabilecek sınırlamalardır. İki terimliliklerde hangi sözcüğün oluşumun sağında, hangisinin solunda yer alacağı bilgisi yine bu sınırlamalara bağlıdır.
- (viii) İki sözcüğün birlikte kullanılma alışkanlığının oluşması oldukça uzun bir zaman süreci gerektirmektedir. Bu açıdan Orhon Yazıtları'nda iki terimli yapıların sıkça kullanılması, Türk dilinin

eskiliğini gösteren unsurlardan biri olarak kabul edilebilir.

- (ix) Orhon Yazıtlar'nda eş dizim sınırlamasıyla oluşturulan eş dizim örüntülenmesi yani yakın anlamlı veya aynı kavram alanından sözcüklerin bir arada kullanımı okuyucunun dikkatini belirli bir noktada toplama, anlamı pekiştirme, anlatılmak istenenin ayrıntılandırılması, metne ritim kazandırmanın yanı sıra bağdaşıklık kurulması gibi amaçlar doğrultusunda gerçekleştirilmiştir.
- (x) Orhon Yazıtlar'nda tespit edilen eş dizim sınırlamaları ihlallerinde, büyük ölçüde sözlük birimin anlamına bağlı olan sınırlamalar çığnemiştir. Bu ihlallerle özellikle duyular arasında yapılan aktarmalarda karşılaşılmıştır.

Kaynaklar

- AKSAN, Doğan (2006) *Anlambilim (Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi)*, Ankara: Engin Yayınevi.
- BANGUOĞLU, Tahsin (1986) *Türkçenin Grameri*, Ankara: TDK Yayınları, 2. Baskı.
- CHOMSKY, Noam (1957) *Semantic Structures*, Mouton.
- CHOMSKY, Noam (1965) *Aspects of the Theory of Syntax*, Cambridge, Mass: M.I.T. Press.
- CLAUSON, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Clarendon Press. = ED
- CRUSE, Alan David (1986) *Lexical Semantics*, Cambridge: Cambridge University Press.
- ÇAĞATAY, Saadet (1978) "Uygurcada Hendiadyoinler", *Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler*, Ankara, s. 29-66.
- ÇETİNKAYA, Bayram (2018), "Orhun Abidelerinde Metaforlar", *UBEK2018 Tam Metin Bildiri Kitabı*, Ankara: Nobel, 382-387.
- DÉNY, Jean (1941) *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, İstanbul: İstanbul Maarif Matbaası.
- ERDAL, Marcel (1991) *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon*, Volume I-II, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- FILLMORE, Charles. J. (2003). "Valency and Semantic Roles: the Concept of Deep Structure Case", *Dependency and valency: An international handbook of contemporary research*, Ed.: Ágel, V. vd. Berlin and New York: Walter de Gruyter, 457-475.
- GÖMEÇ, Saadetin (1997) *Kök Türk Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- HALLIDAY, Michael Alexander Kirkwood ve HASAN, Ruqaiya (1976). *Cohesion in English*, London: Longman.
- HATİPOĞLU, Vecihe (1981). *Türk Dilinde İnkilemeler*, İstanbul: TDK Yayınları.
- KATZ, Jerrold J. ve FODOR, Jerry A. (1963) "The structure of a semantic theory", *Language*, 39:2/1, 170-210.
- KORKMAZ, Zeynep (2003) *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: TDK Yayınları.
- LAKOFF, George ve JOHNSON, Mark (1980). *Metaphors We Live by*, Chicago: Chicago University of Chicago Press.
- LEECH, Geoffrey (1981) *Semantics: The Study of Meaning*, Harmondsworth: Penguin.

- LYONS, John (1977) *Semantics, Volume I-II*, Cambridge University Press.
- ÖLMEZ KARGI, Zuhâl (1997). "Kutadgu Bilig'de İkillemeler", *Türk Dilleri Araştırmaları*, 7, 19-40.
- PALMER, Frank Robert (1981) *Semantics* (2. Baskı), Cambridge: Cambridge University. Press.
- PİLTEN, Şahru, "Türk Dilinde Varsayılan Anlam", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 59-73.
- PİLTEN-UFUK, Şahru (2015) "Dil Bilimsel Açından Benzetme ve Sait Faik Abasıyanık'ın Hikâyelerindeki Görünümleri", *Türk Dili*, Kasım Aralık, 318-342.
- TEKİN, Talat (1988) *Orhon Yazıtları*, Ankara: TDK Yayınları. =BK, =KT
- TEKİN, Talat (1994). *Tunyukuk Yazıtı*, Ankara: Simurg. =T
- TUNA, Osman Nedim (1986) Türkçenin Sayıca Eş heceli İkillemelerinde Sıralama Kuralları ve Tabii Bir Ünsüz Dizisi", *TDAY-Belâten* 1982-1983, Ankara: TDK Yayınları, 163-228.
- UZUN-SUBAŞI Leyla (1995) *Orhon Yazıtlarının Metindilbilimsel Yapısı*. Ankara: Simurg Yayınları.
- UZUN-SUBAŞI Leyla (2006) "Öğrencilerin Yazılı Anlatım Sürecindeki Metinleştirme Sorunları", II. Ulusal Çocuk ve Gençlik Edebiyatı Sempozyumu Bildirileri, Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi, 693- 701.
- YAYLAGÜL, Özen (2005) "Türk Runik Harfli Metinlerde Mental Fiiller", 2(1), *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 17-51.

Şahru Pilten Ufuk <https://orcid.org/0000-0002-5548-508X>

Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk Dili Ana Bilim Dalı.

Adres: Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Sakarya/TÜRKİYE.

E-Posta: sspilten@gmail.com

Yazı bilgisi:

Alındığı tarih: 2 Temmuz 2021

Yayına kabul edildiği tarih: 4 Aralık 2021

E-yayın tarihi: 24 Ocak 2022

Çıktı sayfa sayısı: 22

Kaynak sayısı: 28